

SAMMENSATTE ORD I DANSK

Af Elena Krasnova (Sankt Petersborg Universitet)

1. Indledning

Sammensætning som orddannelsesmetode er uden tvivl et meget spændende forskningsområde. Ikke blot fordi der hele tiden dannes nye lejlighedssammensætninger og langt de fleste af de registrerede nye ord er sammensatte, men i lige så høj grad fordi et sammensat ord som både er en leksikalsk og syntaktisk enhed, indtager en særlig plads i sproget.

Substantiviske sammensætninger udgør langt den største del af forskellige sammensætningskorpusser. Denne artikel er en mindre del af et stort projekt, hvor jeg vil undersøge determinative substantiviske sammensætninger, der ikke indeholder et verbalt element, fx *bydel*, *cykeltaske*. Til forskel fra sammensætninger med verbale substantiver, hvor relationen mellem første- og andetleddet er antydnet gennem verbalsubstantivet, er den i rene substantivsammensætninger implicit. Derfor er de rene substantivsammensætninger langt vanskeligere at beskrive.

Det mest interessante ved disse sammensætninger er nok den omstændighed, at man kan iagttage mange forskellige typer af semantiske forhold mellem første og andet led og forskellige typer af forhold mellem det enkelte led og hele ordet.

Der findes mange grundige undersøgelser af komposita i forskellige sprog, men vi står tilbage med nogle ubesvarede orddannelsesspørgsmål. Findes der regler for kompositadannelser? Findes der universelle typer? Hvordan fungerer sammensætningsregler sammen med andre regler? Findes der det, som på engelsk er blevet kaldt *interpretive gaps*, dvs. semantiske lakuner i sammensætninger og betydninger, som man ikke kan udtrykke i sammensætninger (Downing 1977; Warren 1978).

Hvis man prøver at se på, hvad der er blevet skrevet om komposita, og systematiserer det, kan man se, at der findes forskellige fremgangsmåder. Der findes lingvistiske undersøgelser, der findes værker, hvor man bygger computermodeller op, og der findes en psykolingvistisk tilgang. Inden for de lingvistiske undersøgelser kan vi se to forskellige typer af undersøgelser: deskriptive undersøgelser (Jespersen 1909, Hatcher 1960, Marchand 1969, Adams 1973, Warren 1978) og undersøgelser inden for generativ grammatik (Lees 1960, Selkirk 1982, Levi 1978).

Herudover kan vi finde psykolingvistiske undersøgelser (Downing 1977, Gleitman and Gleitman 1970) og computerorienterede undersøgelser (Leonard 1984). I de senere år har kompositaforskningen fået et nyt tilskud i form af arbejder med kognitiv grammatik som teoretisk ramme.

2. Frekvente sammensætningsled

I denne artikel har jeg ikke haft til hensigt at foreslå en løsning på problemerne med analysen af forskellige typer af regelbaserede sammensætninger i dansk eller tage stilling til deres klassifikation. Jeg vil koncentrere mig om en gruppe, der ikke er skrevet meget om, men som efter min mening er meget vigtig for moderne orddannelsesprocesser. Det er en gruppe sammensætninger med hyppigt forekommende led på anden plads. Denne gruppe udgør en stor del af mit materiale og adskiller sig tydeligt fra andre sammensætninger, idet de formodentlig ikke er dannet ud fra regler, men snarere ved analogi. Ved analogi forstår jeg i denne forbindelse orddannelse med et eller flere eksisterende komposita som udgangspunkt. Jeg har samlet iagttagelser om lange rækker sammensætninger med populære elementer, som har fået stor udbredelse i de sidste årtier, sådan at man med fuld ret kan kalde dem for ”modeord”.

Materialet, som indeholder både lejlighedsdannelser og etablerede ord, er hentet fra forskellige kilder: korpus2000, Dansk Sprognævns samling, forskellige ordbøger, aviser, ugeblade, radio- og fjernsynsudsendelser.

Der findes mange sammensætninger, der indeholder frekvente elementer på anden plads, med enkelte af dem har jeg registreret op til flere hundrede komposita. Nogle af disse elementer er allerede noteret som produktive af P. Jarvad (Jarvad 1995, Jarvad 1999). Dette er en alfabetisk liste over frekvente elementer i mit materiale.

affære, aktion, apparat, arbejde, assistent, avis, ballade, bus, bånd, cafe, center, cirkus, debat, demokrati, død, effekt, facilitet, fest, flade, flugt, funktion, ghetto, gruppe, hus, ideologi, imperialist, imperium, kløft, konflikt, kreds, krig, krise, kult, kultur, land, landskab, linje, mafia, miljø, møde, område, pakke, pause, plan, pleje, princip, rapport, regering, safari, sag, samfund, shop, situation, skade, skov, spørgsmål, støtte, syndrom

Ved at forene så forskellige substantiver i en liste har jeg kun fulgt det statistiske princip. Det er dog klart, at sammensætninger med disse konkrete og abstrakte substantiver er meget forskellige mht. semantikken og forholdet mellem første og andet led.

Men alle disse elementer har flere ting til fælles: De har fået en meget stor udbredelse i de senere år, som andet led har mange af dem fået en udvidet eller en metaforisk betydning, og der dannes lange rækker af lejlighedsdannelser med disse elementer. Nogle af lejlighedsdannelserne med disse ord på anden plads er blevet etablerede ord, dvs. de er blevet en del af ordforrådet blandt en større eller mindre gruppe sprogbrugere (*ansvarsflugt, bogbus, nærhedsprincip, frostskaide, kundepleje*).

En del af disse konkrete substantiver, som f.eks. *arbejde, avis, bus, cafe, center, hus, samfund*, danner mange nye ord (der blev f.eks. registreret op til 500 sammensætninger med andet led *center*), men de gennemgår ikke semantiske ændringer. Andre elementer har fået en ny, udvidet betydning eller har gennemgået metaforiske ændringer, som f.eks. andet led *flade*. Ifølge DDO (Den Danske Ordbog) har ordet flere betydninger: 1. ydre, plan el. krum side af noget som er (næsten) uden forhøjninger el. fordybninger; overflade •. (mat.) sammenhængende, todimensional punktmængde 2. (kendt fra 1973) = programflade. Ud over det kan man iagttage metaforiske ændringer i *berøringsflade, kontaktflade, undervisningsflade*.

Ordet *ghetto* som andet led blev populært i 70-erne, hvor det først fik en udvidet betydning og senere en metaforisk betydning ”isoleret fællesskab hvor mennesker af samme type og med samme interesser mødes” (DDO). Senere fik det øget brug, og man kan registrere følgende dannelser:

alderdomsghetto, badeghetto, børneghetto, elite-ghetto, erhvervsghetto, ferieghetto, filmghetto, handicapghetto, kollegieghetto, kontorghetto, kulturghetto, kønsghetto, ligusterghetto, litteraturghetto, storbyghetto, studenterghetto, trafikghetto, turistghetto, uddannelsesghetto, universitetsghetto, velfærdsghetto, velhaverghetto, yuppieghetto.

Når en sprogbruger danner en sammensætning med et af disse ord, er der tale om en analogidannelse. Analogidannelse adskiller sig principielt fra sammensætninger på baggrund af et sæt produktive regler. Når en sprogbruger danner nye ord ved at bruge analogi, leder han efter en bestemt, passende model, som opbevares i hans hukommelse. Det er andre mekanismer, end ved konventionelt dannede sammensætninger, der træder i kraft i dette tilfælde. Og når en sprogbruger skal ”afkode” sådan en sammensætning, sætter han den i relation til bestemte stereotypiske modeller, som han har til rådighed.

Mange af sammensætningerne bekræfter, at analogidannelse kan ske med et ord som forbillede. Et kendt eksempel er et oversættelseslån fra engelsk *generationskløft*, som har ført

til en lang række analogidannelser: *kulturkløft*, *kommunikationskløft*, *informationskløft*, *forståelseskøft*, *tillidskløft*, *troværdighedskløft*, *uddannelseskøft*.

Sammensætninger med disse hyppigt forekommende elementer kan være gennemsigtige og forudseelige (*fortovscafe* er en cafe, der ligger på fortovet), men i mange tilfælde dannes der forbindelser, hvor første og andet led ikke står i direkte forhold til hinanden (*bogcafe* kan være et sted, hvor man sælger bøger, hvor man snakker om bøger, hvor man præsenterer bøger).

Til forskel fra en regelbaseret orddannelse er det ikke så vigtigt at have direkte semantiske forbindelser mellem leddene ved analogidannelser. Derfor opstår der mange elliptiske dannelser blandt komposita dannet ved analogi. Dog ser det ud til, at disse elliptiske analogimodeller er underlagt nogle begrænsninger.

Det kan man illustrere med sammensætninger, som indeholder *-konflikt* på anden plads (her bruges ordet "konflikt" i en udvidet betydning "strid mellem arbejdsmarkedets parter"). Sammensætninger *havnekonflikt*, *skolekonflikt* kan man betragte som metonymiske dannelser, hvor første led henviser til noget, der er i nærhedsrelation til det betegnede. *Havn* og *skole* betegner STED, selv om det er PERSONER vi taler om. Af lignende eksempler med metonymi kan nævnes *buskonflikt* og *taxikonflikt*. Det ser ud til, at der findes nogle "tilladte" udeladelser i disse elliptiske sammensætninger, og sprogbrugere er som regel ikke i tvivl om betydningen.

3. Frekvente sammensætninger med proprier

En meget stor gruppe af analogidannelser er sammensætninger med proprier som første led. Det drejer sig om fx følgende elementer på anden plads: *-affære*, *-ballade*, *-debat*, *-effekt*, *-konflikt*, *-krise*, *-kult*, *-regering*, *-sag*, *-spørgsmål*, *-syndrom*, *-tid*.

Her kan man skelne mellem to grupper: komposita med proprier, som har typificerende og generaliserende betydning. I disse sammensætninger mister første led ikke relation til den enkelte person eller det enkelte sted, det betegner, men får samtidig en generaliserende betydning. Typiske eksempler i denne gruppe indeholder de meget populære led *-syndrom*, *-effekt*: *Peter Pan-syndrom*, *Mary-effekt*. Andre sammensætninger med proprier som første led refererer til en konkret person eller et konkret sted: *Putin-regering*, *Wagner-kult*.

4. Konklusion

Det ser ud til, at analogidannelser især udbredes med de led, som har gennemgået følgende semantiske ændringer: metaforisering og udvidelse af betydning, så der dannes lange rækker

af komposita med produktive elementer. Metonymien spiller også en stor rolle, når der skal dannes nye rækker efter bestemte modeller.

Blandt sammensætninger med de populære elementer findes der mange etablerede ord, men der opstår nye lejlighedsdannelser, som ofte dukker op i aviser.

Mange elliptiske dannelser, hvor der ikke iagttages direkte forbindelser mellem første og andet led, er ofte baseret på en bestemt kontekst og bør i princippet kun være forståelige inden for bestemt kontekst – kataforisk eller anaforisk. Det er almindeligt antaget, at fortolkningen af denne type med manglende direkte forbindelse mellem første og andet led er en vanskelig opgave, at det er svært at forstå betydningen uden en kontekst, som kan hjælpe med at rekonstruere de udeladte elementer. Sprogbrugere plejer dog at interpretere sådanne dannelser uden større problemer. Man kan formode, at det begrænsede antal analogimodeller gør det nemmere at ”afkode” elliptiske sammensætninger.

Litteratur

- Adams, Valerie (1973) *An introduction to modern English word-formation*. London: Longman.
- Downing, Pamela (1977) On the creation and use of English compound nouns. *Language* 53, nr.4:810-842.
- Gleitman, Lila R., Gleitman, Henry (1970) *Phrase and paraphrase: some innovative uses of language*. New York: Norton.
- Hatcher, Anna (1960) An introduction to the analysis of English noun compounds. *Word* 16: 356-373.
- Jarvad Pia (1995) *Nye ord – hvorfor og hvordan?* København: Gyldendal.
- Jarvad, Pia (1999) *Nye ord. Ordbog over nye ord i dansk 1955-1998*. København: Gyldendal.
- Jespersen, Otto (1909) *A modern English grammar on historical principles*. London: George Allen & Unwin.
- Lees, Robert B. (1960) *The grammar of English nominalizations*, Bloomington: Indiana University.
- Leonard, Rosemary (1984) *The interpretation of English noun sequences on the computer*. Amsterdam: North-Holland.
- Levi, Judith N. (1978) *The syntax and semantics of complex nominals*. New York, San Francisco, London: Academic Press.
- Marchand, Hans (1960) *The categories and types of present-day English word-formation*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Selkirk, Elisabeth O. (1982) *The Syntax of Words*. Cambridge, Massachusetts, London: MIT Press.
- Warren, Beatrice (1978) Semantic patterns of noun-noun compounds. *Gothenburg studies in English* 41, Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.